

ההר החלול

מאז ימיו של הושע הנביא מן המאה השמינית לפנה"ס, נקשר שמו של הישוב ארבל במלחמות כבדות. על המיקום האסטרטגי, על תפקידן החיוני של המערות הרבות ועל נוף עוצר נשימה: שמורת טבע הארבל

כתיבה וצילום: ינון שבטיאל

מערות מפלט בהר ארבל

בתקופת ימי הבית השני זכה הישוב ארבל, כיתר ישובי הגליל, להתחדשות ולשגשוג כלכלי ושמעה של ארבל היהודית, כישוב שהינו המקור לגידולי פשתה וחיטה משובחים, נודע בארץ כולה (אפילו השם "ארבל" משמעותו בארמית "כברה" – הכלי הידוע לניפוי קמח). אך גם בתקופה זו נודעו תושביו של הישוב כמי שהתנגדו באופן נחרץ לשלטונו של המלך המפורסם הורדוס.

תקופה זו משופעת הן במקורות היסטוריים והן בממצאים ארכיאולוגיים, השופכים אור על שהתחולל בארבל לפני כ-2,000 שנה.

התיאור הדרמטי ביותר של התארגנות יהודי ארבל למרד במלך הורדוס, מתוארת בעט אומן בידי גדול ההיסטוריונים היהודיים – יוסף בן מתתיהו.

תיאורו של יוסף (להלן יוספוס) תורם תרומה

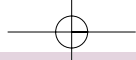
מזרחי. מערבית לפסגת ההר ולמרגלותיו משתרעים שרידיו של הישוב היהודי ארבל, המוכר מתקופת ימי הבית השני ומפאר את מושב ארבל, שהוקם בשנת 1949 בשולי הישוב הקדום. שרידים מפוארים לימים אלה נראים עד היום בדמות בית הכנסת ארבל שנחפר ונחשף ע"י הארכיאולוג צבי אילן ז"ל ואברהם אזדרכת.

מבצר ארבל

מאז ימיו של הושע הנביא מן המאה השמינית לפנה"ס, נקשר שמו של הישוב ארבל במלחמות כבדות כנגד תושביו היהודיים של המקום. מבצר ארבל, לפי הושע, נשדד ונבזז ע"י אשור ויתכן שאף נעזב לפרק זמן מעורפל ("וכל מבצריך יושד כשוד שלמן בית ארבל, ביום מלחמה". הושע י' 14).

הר ארבל נמצא בשמורת טבע בת 1,600 דונם, מהיפות שבגליל. זיהויו של המקום התקבל ונקבע כבר לפני שנות דור כהר זקוף בגליל העליון המזרחי, המתרומם מעל בקעת גינוסר לגובה של 181 מ' מעל פני הים. ההר מאופיין בעשרות מערות טבעיות שפתחיהן פעורים לכל אורך המצוק הצפוני של ההר, ותלילותן נשקפת לעיני כל מי שצופה עליהן מהישוב הבדואי ואדי חמאם, הממוקם למרגלות ההר.

ממרומי ההר ניתן לצפות למרחקים מרשימים אל נופי דרום רמת הגולן והרי הגלעד ועד לצפון הרמה אף לרכס החרמון, על כל שלוחותיו. למרגלותיו של הצופה נשקפת הכינרת במלוא הדרה וכן מאפשר ההר לצפות לכל עבריו של הגליל התחתון

ילו יכולנו להחדיר את מבטנו לתוך האדמה ולראות את קרבה, מקוטב אל קוטב, או, תחת רגלינו, עד האנטיפודים, היינו רואים, בחרדה, גוש עצום, מחורר כל-כולו, באופן נורא, בסדקים ומערות

(ט. ברנט, התיאוריה הקדושה של האדמה. מצוטט אצל אומברטו אקו "המטוטלת של פוקו", הוצאת כנרת)

הורדוס שרצה להציל אחדים מהם הזמינם על ידי כרוזים להכניע ולעלות אליו, אבל איש מיושבי המערות לא נעתר לדבריו ולא הסגיר את עצמו. כולם בחרו למות מחיי שבי" (מלחמת היהודים ברומאים א' ט"ז בשילוב תרגומם של חגי ושמחוני).

תיאור מרשים זה מוליך את המטייל בשמורה בלא היסוס לעבר הר ארבל. המצוק האדיר מתנוסס אל מול העולים במעלה הנוח היוצא מצפון מערב למושב ארבל, ואט אט נגלות לפני המטפסים בשביל מערותיו הפעורות של הצוק התאום לארבל, הנקרא בשם הר נתאי. זה מתנוסס משמאלם (צפון) של העולים בשביל ותהום תלוה, היורדת בזווית חדה למעמקי נחל יונים, חוצצת בין שני ההרים. אין פלא לכן שאחדים מהחוקרים אף סוברים שהר נתאי הוא בעצם הר ארבל.

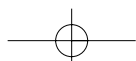
במערות... המערות האלה נמצאו בצלעות הרים תלולים ומכל עבר לא יכול הצבא לגשת אליהן, כי רק משעולים צרים ונפתולים הוליכו אל פי המערות והסלע אשר מעבר פני המערות מלמעלה ירד אל תהום עמוקה והיה זקוף על פני התהום.

"לנוכח קשיי הגישה למערות, נמצאה תחבולה מתוחכמת ומסוכנת, וכך הוא ממשיך בתיאור:

"הוא הוריד את האמיצים שבין חייליו בארגזים קשורים בחבלים עד שהגיעו לפתחי המערות, בידי החיילים היו מוטות ארוכים שבקצותיהם ווים מעוקלים כדי לתפוס בהם את הסלעים, כדי להתקרב ולהדוף את המורדים אל התהום. החיילים אף הטילו לפידיים בוערים לעבר אלו שניסו להתגונן. בכידוניהם שחטו את יושבי המערות וטפם.

חשובה לזיהויו המדויק של הר ארבל, ובעיקר יש בתיאורו עדות מרשימה ליכולתם הטקטית של יהודי ארבל לנצל מערות למסתור ולמפלט בזמן חירום. עדות נוספת ומרשימה לא פחות היא ההיכרות שעושה לנו יוספוס עם הקנאות היהודית הגלילית לשמירת חירותו של הישוב.

בספרו "מלחמת היהודים ברומאים", יודע יוספוס לתאר את כיבושו של "כפר ארבל" ע"י הורדוס באופן הבא: "הורדוס שלח חטיבת חיל רגלי וגדוד של פרשים לכפר ארבל... ובאו לא הפחיד האויב. היו בהם הן ניסיונם של לוחמים והן העזה של בריונים, ובאגפם הימני הניסו את אגפו השמאלי של הורדוס... לבסוף שבר את התנגדותם בהתקפת מצח והביא אותם לידי מנוסה... חוץ מכמה בריונים שנשארו אורבים

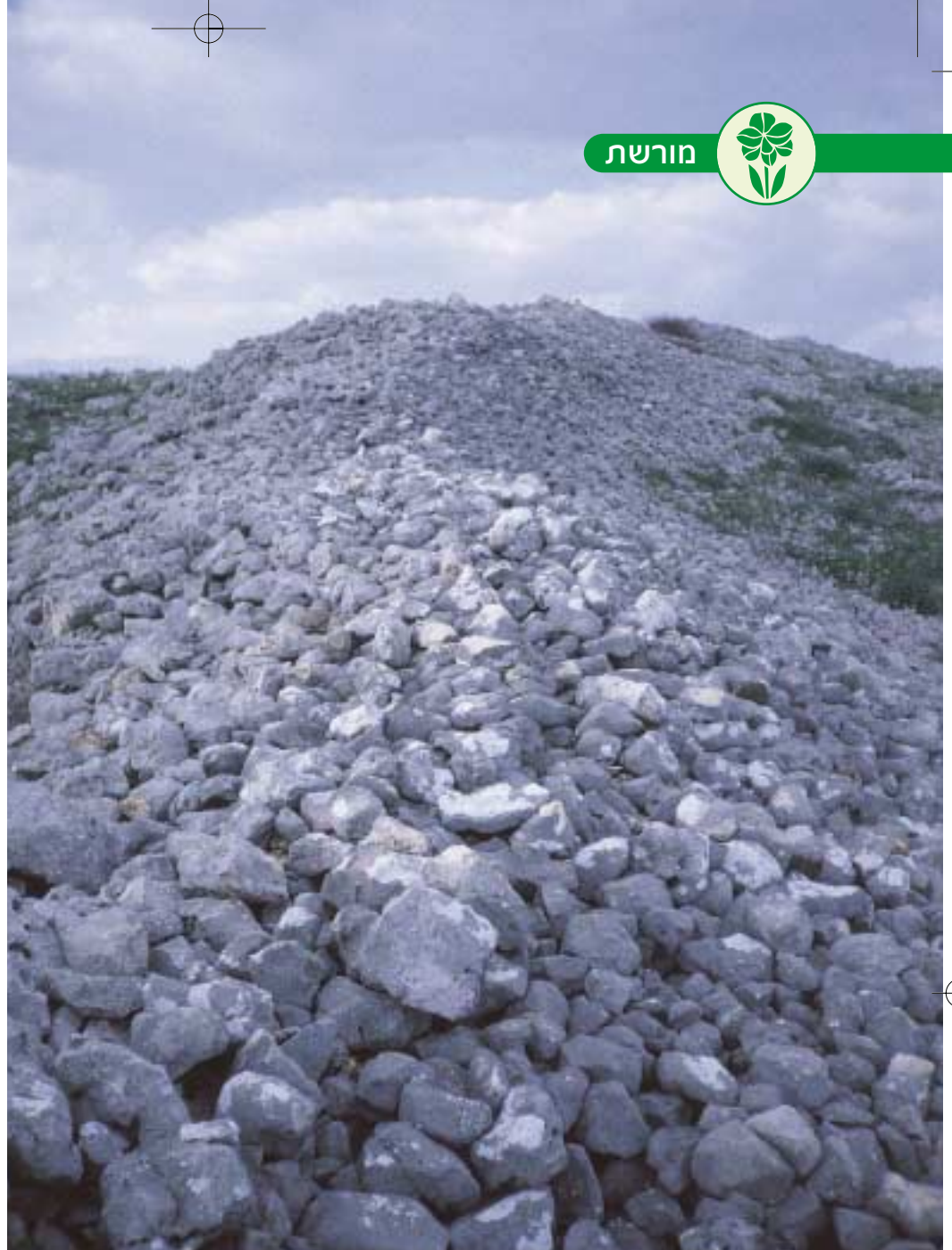
זריחה בהר ארבל

להר ארבל ולבקעה שממערב לו יש מקום של כבוד גם בכמיהה היהודית לגאולה. וכך מתאר זאת התלמוד הירושלמי: "מעשה ברבי חייא הגדול ורבי שמעון בן חלפתא שהיו מהלכים בבקעת ארבל באשמורת הבוקר וראו איילת השחר שבקע אורה לעלות. אמר לו רבי חייא לרבי שמעון: כך תהא גאולתם של ישראל, בתחילה היא באה קמעא, קמעא ואחר כך היא מנצנצת ובאה ואחר כך היא מתרבה והולכת." (מסכת ברכות)

הוראות בטיחות למטיילים במערות

- יש להצטייד בפנסים. אין להדליק במערות אש, נרות או לפידים.
 - במערות המשמשות למשכן עטלפים, חל איסור לכוון את האור לכיוונם.
 - הקפידו ללכת במסלול המסומן. לנוחיותכם, הותקנו בחלק מהמערות ידיות אחיזה ומחזירי אור לסימון הנתיב. כל סטייה מהנתיב מסוכנת ואסורה.
 - יש מערות שבהן השביל רטוב וקיימת סכנת החלקה.
 - יש להתאים את הביקור במערה לרמת המטיילים ולמנוע כניסת אנשים הסובלים מתסמונת מקומות סגורים וחשוכים.
 - שמרו על השקט הטבעי במערה.
 - שמרו על הניקיון במערה ומחוצה לה, אנא קחו את האשפה עמכם.
 - במידה ונעקצתם במערה, או קיבלתם חום בעקבות סיור במערה - פנו לרופא וציינו את שם המערה.
 - אם נתקלתם במפגע בטיחותי, נודה לכם על העברת המידע למוקד הרשות בטלפון שמספרו 08-9253321.
 - הביקור במערה על אחריותכם!
- טיול נעים**

לאורך החומה משובצים באופן בולט תשעה מגדלים. גובה החומה נשתמר והוא עומד על עד 2 מ'. המעניין הוא ששרידי החומה הללו ניכרים באופן בולט על פסגתו השטוחה של הר נתאי, עדות לכך שהחומה העניקה הגנה טובה לכל צבא שאמור לתקוף את שוכני המערות מלמעלה. על פסגת הר ארבל אין כל שריד לחומה, וביצוריו ניכרים רק במערות. עדות

חומת הר נתאי מול הר ארבל

כפר מערות

ההנהגה היהודית בירושלים, כדי להכין את הגליל לקראת פלישת הצבא הרומי, שאמור היה להתחיל את מסע כיבושיו שם. יוספוס מתאר כיצד הוא מגיע לגליל ומבצר 19 ישובים וביניהם "הכפר של מערות ארבל". שיטת ההגנה הטובה ביותר שנבחרה הייתה חדירה נועזת לתוך המערות הנמצאות שם בשפע באמצעות השתלשלות בחבלים(!), הכשרתן למגורים והפיכתן למקום מקלט ומפלט ללוחמים ולבני משפחותיהם לשעת הדחק (בדיוק כמו בימי הורדוס). יתכן אף שבמערות שאליהן הייתה גישה נוחה יותר נעשה שימוש גם בימים של שקט. אחד הממצאים המרשימים ביותר של אותם ביצורים עליהם מעיד יוספוס, הוא שרידיה של חומה בולטת באורך של כ-300 מ' וברוחב של כ-2 מ'.

עשרות המערות הטבעיות הנשקפות ממול הן דגם מדויק למה שקיים מתחת לרגלי המטיילים המגיעים למרפסת התצפית המרשימה, שהתקינה רשות הטבע והגנים. מצוק ארבל הנו חלול, ובו מערות המכוננות במחקר כיום "מערת מפלט". יש רמזים אף לכך שחלק מהמערות הורחבו והוכשרו למפלט ע"י יוספוס עצמו, או בידי התושבים לפני בואו, לקראת המרד הגדול שהתחולל כ-100 שנים לאחר המרד בהורדוס. עדויות מאלפות על הכשרתם של הר ארבל והר נתאי כמקלטים ללוחמים הקנאים ולבני משפחותיהם במהלך המרד הגדול, ניתן ללמוד מ"פליטות קולמוס" מעטו של יוספוס, שכידוע לא היה רק היסטוריון כי אם אלוף פיקוד צפון ("מפקד הגליל"), אשר נשלח ע"י

צוק הר ארבל

חשובה זו הביאה גם לטענה ההגיונית שלמעשה השם ארבל היה צריך להינתן להר נתאי. בשנת 1992 נערך סקר מערות מצוק ארבל, עבור רשות שמורות הטבע ע"י המרכז לחקר מערות (מלח"ם). במהלך הסקר נסקרו כ-50 מערות ומופו כ-36. ארבעים מהן נמצאות במרחב המכונה בשם "כפר המערות".

גלישה במערות מפלט

המערות ערוכות מראש המצוק, חלקן ממזרח וחלקן ממערב, כשהן סדורות בשבעה מפלסים. בכל מפלס יש כארבע עד תשע מערות, שתחילתן מערות קרסטיות טבעיות, שעברו הרחבה והכשרה למגורי אדם או לאגירת מים. סימני חציבה או טיח ניכרים במרבית המערות, כשבחלקן ניתן להבחין בשרידי מרזבים חצובים, במחילות חיבור בין מערה למערה ואף בשרידים של מקווה טהרה (תמונה דומה קיימת גם בהר נתאי הסמוך ובתוספת של כמות חרסים רבה שתוארכו

"לאחר שהפליג אדריאנוס, מרדו היהודים בגלוי והואיל ולא העזו להסתכן... תפסו את מקומות הכושר וביצרום במנהרות ובחומות כדי שישמשו להם בתי מנוס לשעת הכרע. וכדי שיוכלו להתחבר אלו עם אלו במעברות שמתחת לפני הקרקע ולא יצטרכו להיזקק לדרכים שעל פני האדמה ואף יהיה להם במחבואיהם- במנהרותיהם אור ואור"

(דיו קסיוס 'ההיסטוריה של רומא' 12-14)

וגם מקורית. הכשרתן של מערות טבעיות כמקלטים ושימוש במערות למגורים ממושכים תוך התקנה של מרזבים לקליטת מי גשמים, מקווה טהרה, הבאת כלי חרס לאחסון וחלקי סירי בישול שנמצאו, גורמים לתחושה שהמצע והמבצעים חייבו גישה והסכמה כללית של התושבים תחת הנהגה מרכזית כזו או אחרת.

יתכן שבזמן ימי הורדוס נמסרה הנהגה לידי של אחד מגדולי התנאים באותה תקופה והוא נתאי הארבל, הידוע לנו מפרקי אבות, ובימי המרד הגדול בוצעה ע"י יוספוס, גם אם הגעתו לגליל הייתה כחצי שנה לפני פרוץ המרד, וספק גדול אם היה סיפק בידו להורות על הכשרת המערות בזמן כל כך קצר ולהשיג על הביצוע. עם זאת יש לזכור ששיטת ההתגוננות וההסתתרות במערות מפלט, נמצאה על ידי חוקרים, כולל כותב שורות אלו, גם במצוקים אחרים ברחבי הגליל כולו. שיטה זו יש לה בהחלט דמיון רב למערות המפלט המוכרות לנו במצוקי מדבר יהודה. עוד יש לזכור שברבות ממערות מפלט אלו נמצאו ממצאים השייכים לתקופת מרד בר-כוכבא. מערות ארבל ונתאי של ימי הבית השני עדיין מצפות הן למחקר יסודי יותר והן להכשרה לטיפוח לביקורי מטיילים, לפחות במערות הקלות לגישה.

בינתיים מוזמנים המטיילים להתמקד במסלול הקלאסי (ראו מסגרת). הפעם יזכור המטייל העומד על הר ארבל לצפות היטב על מערות הר נתאי ועל החומה הבולטת שמעל פסגתו, לרדת את ההר בשביל המסומן ולראות את מערות ארבל שנגלות אט אט לעיני יורדים, עד שנחשפות במלוא תפארתן. ניתן גם לטפס לחלק מן המערות המוסתרות ע"י מצודת קלעת אבו מען, שהיא מצודה מן המאה ה-17, אך זה כבר שייך לסיפור אחר ולתקופה אחרת...

הכותב עוסק במחקר היסטורי של הגליל, מרצה במכללות צפת ואהלו ומדריך טיולים.

לתקופה הרומית הקדומה). לחלק ניכר מהמערות אפשרית הגישה רק בגלישה באמצעות חבלים. ממצאי מחקר מערות ארבל, אל מול תיאוריו של יוספוס, מוכיחים ששיטת ההגנה של הישוב ארבל בתקופת המרידות ברומאים הייתה גם נועזת

מסלול בעקבות הכתבה

המפה באדיבות מפה, הוצאה לאור

הגעה: למגיעים מדרום הארץ ומרכזה, יש לפנות בצומת גולני לכיוון טבריה. שילוט המורה על כפר ח'טיים\ארבל יובילכם הישר למושב ארבל. בכניסה לישוב תבחינו בשלט חום, שיפנה אתכם למצוק ארבל. מגרש חנייה מוסדר יקבל את מכוניתכם ומכאן תצאו במעלה ההר.

מסלול: עלו בשביל המסודר עד למרומי המצוק. אל תסטו מהשביל המסומן בשום אופן, מאחר ששולי הצוק אינם מגודרים והתהום

אימתנית ומסוכנת. באמצע הדרך, לצד אנדרטה לזכרו של חייל צה"ל, תבחינו בתצפית נוחה לכיוון הר נתאי. צפו בחומה המרשימה ובמערות הפעורות מול עיניכם.

בהגיעכם לפסגת ההר, מתחת לעץ חרוב ומגובה של 181 מ', תערכו תצפית על מרחבי הכנרת, על ישובי רמת הגולן ועל ישובי הגליל התחתון הסמוכים לכנרת, ובמיוחד על גינוסר ובית גאל אלון הבולט במרכז. כמו כן תוכלו לצפות על הישובים חד נס, כרכום, אמנון, אלמגור, צפת, חוקוק, כחל, מע'ר, לבנים, ומגדל וואדי חמאם, ששולי בתיו כבר נוגעים בתחתית הצוק. שובו לאחור ללעומת שבתם והתחברו לסימון שבילים אדום, היאחזו היטב. היאחזו בכבלי הפלדה המתוחים בירידה ורדו בסולם הברזל המעוגן לסלע. מכאן דרככם קלה יותר ומערות ארבל יופיעו לפניכם במלוא הדרן. אל שרידי המצודה קלעת אבו מען, ניתן לטפס בהירות מרובה ולהשקיף מחומת המצודה על נחל חמאם (נחל היונים), על בתי הכפר ואדי חמאם ועל הנוף המרשים הנשקף מזווית זו. מכאן המשיכו דרככם עד לשביל המסומן למעיין נתאי, המפכה בחיבור שבין שני ההרים. מומלץ להשאיר מראש רכב אחד בכפר ואדי חמאם.